

ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКА И БАЛКАНСКА ЛЕКSIKA B АНОНИМЕН ОСМАНСКИ РЪКОПИС ОТ XV ВЕК

Мария Калицин

Ръкописът на османския аноним от XV в. *Gazavat-i sultan Murad bin Mehmed han* (Верските битки на султан Мурад син на Мехмед хан) е открит през 1949 г. и веднага е представен в списанието на филологическия и историко-географски факултет на Анкарския университет¹, а по-късно публикуван частично (л. 27а – 37б) от проф. Иналджък². Благодарение на споменатите две публикации фрагментите от паметника намират път и към българската османистика³. През 1978 г. е публикуван цялостният аноним в отделна книга, съдържаща четливо и удобно за работа факсимиле на ръкописа, транскрипция на съвременна турска латиница, коментар, речник на архаични и чужди думи и индекс⁴. Въз основа на тази публикация е направен и цялостният български превод на извора, снабден с въвеждаща студия, обяснителни бележки и показалец-коментар⁵.

Както се вижда, паметникът⁶ е много добре познат на специализираната българска читателска аудитория. Той отдавна е оценен като уникален извор за най-мощния опит на застрашения християнски свят от Средна и Източна Европа да спре османската експанзия през първата половина на XV в.

Неизвестните около този ръкопис са много – неговият автор, мястото и точното време на създаването му и не на последно място – неговите извори. Въпреки усилията на специалистите тези въпроси вероятно няма да намерят категорични и еднозначни отговори, доколкото Газаватнаме продължава да битува с едно единствено ръкописно копие. И все пак. Анализите на съдържанието му и съпоставките, правени с други османски наративи от същото време, засягащи събитията около Златишката и Варненската битка от 1443 – 1444 г. (преди всичко хрониката на Нешри “Огледало на света”)⁷, показват много по-голямата осведоменост на неизвестния автор от съвременните му събратя по перо, различния му подход при представяне и интерпретиране на фактите. А това предполага хипотезата за използване на извори

от немносоулмански и неосмански произход независимо от традиционната за османската наративна книжнина идейно-политическа и религиозна насоченост на паметника.

Струва ми се, че тъкмо по-внимателният поглед към чуждата лексика на извора би подкрепил и подплатил тази хипотеза. Тук, разбира се, нямам предвид огромния брой арабско-персийски думи, конструкции и лексикализирани изрази, които проникват по различни пътища и със засилваща се интензивност в писмения език на османските турци и постепенно изграждат основната маса от неговата лексика. Иде реч за западноевропейските и балканските думи, които повдигат редица въпроси както със самото си присъствие в текста, така и с контекста, в който са употребени. С най-голямо многообразие сред тях и с най-голяма честотност се открояват чуждите **титли на владетели и военачалници**.

Крал. Етимологията на думата се извежда от името на Карл Велики (742 – 814 г.), което след разгрома на аварската държава в последните десетилетия на VIII в. станало за славянските народи нарицателно за обозначаване на монарх⁸. Подложена на действието на старославянския закон за метатезата, думата получава формата *крал* с варианти във всички славянски езици⁹ и бива фиксирана в първите старославянски текстове, създадени от Кирил и Методий след 863 г.¹⁰

Тази дума е залегнала като славянска заемка в лексиката на канонизирания османски език¹¹, а по-късно и на съвременния турски¹² с два фонетични варианта – *крал* и *кърал* (с вмъкната разделителна гласна, чрез която се избягва недопустимото от турските фонетични закони струпване на съгласни в начална сричка). Вписва се в него, като приема турски спомагателен глагол (“*кърал етмек*” – обявявам за цар); влиза в определителни словосъчетания (“*кърал наиби*” – регент, “*кърал тарафтаръ*” – роялист и пр.) или получава турски словообразователни наставки, например *къраллък* – царуване.

Както се вижда, употребата на *крал* в нашия паметник не е уникална. Интересното в случая е, че споменавайки титлата в ед. ч., авторът я свързва с личността на краля на Унгария и Полша Владислав III Ягело (1440 – 1444 г.), който командвал кръстоносния поход¹³. Също такова заместване на лично име с титлата срещаме и при единичното споменаване на унгарския крал Сигизмунд Люксембургски (1387 – 1437 г.), но вече придружена с епитета *коджа*, т.е. “голям”, “велик”¹⁴. При другите короновани особи, като византийския император Йоан VIII Палеолог¹⁵ например, авторът на Газаватнаме използва традиционната за ранните османски хроники титла за

християнски владетел *теквур/текюр*, произхождаща от арменската дума *таговор*. В мн.ч. обаче думата нерядко се среща¹⁶ при изброяване на участниците в кръстоносния поход и в някои случаи заменя други титли, което ще рече, че всъщност авторът познавал добре значението на термина.

Жупан. За разлика от “крал”, титлата *жупан* липсва в други османски източници и не е намерила място в речниците на канонизирания османски език. Изходната точка в зараждането и развитието на този термин се търси от едни учени в славянската, а от други – в прабългарската политическа организация и език¹⁷. Проследявайки еволюцията му от IX в., когато е фиксиран за първи път в надпис на старотюркско рунно писмо върху прабългарски съд¹⁸, до късното средновековие изследователите специално отбелязват както неговото “пославянчване”, така и постепенната му деградация – държавен глава, представител на местната административна власт в пряко подчинение на по-висш областен управител, определена категория военно-административен чиновник, представител на определена категория селяни и дори владетелски слуга¹⁹. Присъствието на термина в османски ръкопис от XV в. и най-вече контекстът на неговата употреба несъмнено би добавил шрих към неговия разнопосочен и често противоречив смисъл.

В Газаватнаме унгарският дворянин, трансилвански войвода и прославен военачалник Ян Корвин Хуняди (1385 – 11.08.1456 г.) последователно е назоваван Янко Жупан²⁰. Възприемането на вложения в думата смисъл като част от личното име се затвърждава от някои ругателни изрази като например “...сатаната, на име Янко Жупан...”²¹ и пр. Аналогична е употребата и при споменаване на неидентифицираните военачалници Набир Жупан²², Радул Жупан²³, Вайа Жупан²⁴ и Мире Жупан, при които също фигурира изразът “...проклетници, на име...”. Обвързването на титлата с личното име проличава още по-ясно при споменаването на последния с прибавяне на втора титла “Мирджупане бан”²⁵. Различен е обаче смисълът, вложен в термина при изброяване и обобщаване, където титлата е получила турска наставка за мн. ч. (*жупанлар*) – “... всички тези крале, жупани и банове”²⁶. В този и други подобни случаи е видна самостоятелната употреба на термина, при която той напълно се вмества в значението “управител на област, вожд и военачалник”²⁷. Този контекст вече недвусмислено показва, че анонимният османски автор е познавал думата и като титла.

Бан. Употребата на този термин в Газаватнаме не е уникална и за разлика от *жупан* се среща и в други ранни османски наративи за означаване на военачалници при чехите и поляците – “*лех банъ*”, “*чех банъ*”²⁸. С тази

титла са били означавани независимите управители у южните славяни през средните векове, както и в областите Далмация, Босна, Албания, Влашко и Трансилвания²⁹. В османския език обаче намираме дума *бан* като тюркска със значение на “голедец”, “велможа” и като синоним на титлата “бей”³⁰. Това препокриване до известна степен на значенията налага предположението, че нейните корени са общи – възможно прабългарски³¹.

Независимо от различния нюанс в значението на думата в османския език, анонимният автор на Газаватнаме влага в нея смисъл на “независим владетел” или на “военачалник”. Ако това не проличава особено ясно при съчетание с лично име³², то е безспорно, когато използва за синоним думата *крал* вместо *бан*: *lex ve chex къралларъ* (полски и чешки крале)³³; когато използва термина в мн. ч. при изброяване на участниците в коалицията: *крале, жупани и банове*³⁴, или когато го поставя като втора титла към *жупан* и *пископ*³⁵.

Деспот. По-иначе стоят нещата с гръцката дума *деспот* със значение “владика”, “тиранин”, използвана през средновековието и като сръбска владетелска титла. При все че фигурира с тези си значения и в османските речници, никъде в текста няма индикация те да са били познати на анонимния автор. Той я е използвал единствено и само за да именува, а не да титулува последния владетел на средновековна Сърбия Георги Бранкович (1427 – 1439; 1444 – 1456 г.). Употребата на титлата като лично име се доказва както от факта, че винаги е следвана от думата *нам* т.е. “на име”, така и от изрази, в които се добавя и друга титла, като например “*деспот жупан*”³⁶, “*кралят на име Деспот*”³⁷ и пр. Не остава съмнение и вложеният смисъл в израза “...какво стори той на бащата на този Деспот...”³⁸, разказвайки за наказателната експедиция на Мурад II срещу сръбския деспот Стефан Лазаревич (1389 – 1427 г.) и погрешно представяйки го за баща на Георги Бранкович.

Капудан. Много интересна е употребата на термина *капудан*. Тази дума е проникнала в османския книжовен език от италиански със значение “капитан на кораб”, като от нея са образувани и титлите *капудан-и дерйа* (морски капитан) и *капудан паша* (“адмирал”, “министър на флота”)³⁹. Контекстът, в който срещаме думата в Газаватнаме, обаче е друг. Авторът говори за унгарски, хърватски и френски капудани в състава на кръстоносната войска и за участието им във военните съвети в първия поход преди Златишката битка⁴⁰. Т.е. вероятността да споменава на това място морски капитани е нищожна и много по-логично е да се предположи, че има предвид

“предводители”, “военачалници”. С други думи той е използвал термина в неговото основно значение, идващо от латинската дума “caput” = “глава” и оттам – “capitain” = “предводител”, “главатар”, “пълководец”⁴¹. Влагането на казания смисъл в термина е още едно – макар и слабо – указание, че авторът на Газаватнаме е бил в пряк контакт със събитията или е ползвал извори от неосмански произход.

Специално внимание заслужава и употребата на словосъчетанието *яняк кирисгян*. Думата, която е вокализирана от турските издатели на паметника като *яняк*, има основание да бъде прочетена *юнак*, като се има предвид възможността за вариантното четене на гласните в османски език. Още повече че срещаме тази славянска дума, съчетана с *кърисгян* (християнин) в следния израз: “...а пък ние, 40–50 хиляди души християни юнаци, нека да застанем срещу Османоглу...”⁴². Както се вижда, думата е включена в пряка реч, а цитираният пасаж е част от изказване на Георги Бранкович. Това обяснява защо тук, както впрочем и на други места, в които текстът е изпъстрен с пряка реч, авторът вместо обичайното ругателно “*кюфар-и хакусар*” (“жалки неверници”) е използвал термина “*християнин*”, и то не във формата, с която думата е намерила място в канонизирания османски език като гръцка заемка – *hristyjan*, а с вокализация, по-близка до унгарската – *keresztjen*. Това отстъпление от трафарета в точно определен контекст подсказва, че авторът най-вероятно е възпроизвеждал чужд източник, защото едва ли е бил запознат с литературния похват на речевата характеристика.

Херцог. Разнообразието от чужди титли в паметника се допълва и от думата *херсек*, с която авторът е предал звученето на немската благородническа титла “херцог”, влагайки в нея отново смисъл на независим владетел: “...всички крале, банове и херцози ...”⁴³. Изброяването ѝ в множествено число отново показва, че авторът я използва по предназначение и без обвързване с лично име.

Присъствието на термини от неосмански произход, отнасящи се до **християнския клир**, които срещаме по страниците на Газаватнаме – *papa*, *papas*, *тископус* (епископ), *митреполид* (митрополит) и *владика* – не изнепада, защото всички те фигурират съответно като италиански, гръцки, френски и славянски заемки в книжовния османски език и се срещат не само в наративната книжнина, но и в канцеларската документация. Определен интерес обаче буди отново употребата на някои от тях. Папа Евгений IV (1431 – 1447 г.) последователно е наричан *Рим papa*⁴⁴, при което, както се вижда, е използвано славянското наименование на гр. Рим (ит. Рома).

При описание на бойния строй на кръстоносците преди сражението при Варна авторът споменава отрядите на "...проклетникът на име *Пискобан*...", които били поставени във фланга на кръстоносната войска в сражението при Варна. Както се вижда, думата *пискобан* (някъде в текста – само *пискоб*), отново е представена като лично име и заедно с това съчетана с титлата *бан*. Независимо от направената грешка обаче, анонимният автор е показал впечатляваща осведоменост за участниците във Варненската битка и за разположението на техните сили. Защото от западноевропейски извори е известно, че в нея взели участие босненският епископ Рафаел, егерският епископ Симон Розгони и варненският епископ Ян Доменик и че именно отрядът на последния бил поставен в края на десния фланг на кръстоносния боен строй⁴⁵. Само ползвайки извори от такъв произход, авторът на Газаватнаме би разполагал с горната информация. И нещо повече – би могъл да направи разграничение от идентичния православен сан – *владика*. Той е употребил двукратно⁴⁶ тази славянска дума при разказа си за навлизане на кръстоносните войски в София и за връщането на християнския облик на храма с участието на владиката.

В сравнение с титлите и термините, свързани с християнския клир, тематичната група на някои **военни понятия и съоръжения** е доста по-скромно представена, но все пак обогатява обхвата на чуждата лексика в Газаватнаме. На първо място сред тях заслужава внимание унгарската дума *тьорвин*⁴⁷ ("съвещание", "договаряне"), която не е фиксирана като заемка в канонизирания османски език. При все, че авторът я употребява съвсем намясто, той не е последователен и често я заменя с арабския синоним на същото понятие *мюшавере* дори когато се отнася до съвещания в антиосманската коалиция. Като унгарски заемки в османския език са фиксирани в авторитетните двуезични османски речници думите *хинтог*⁴⁸ ("кола", "галига", "екипаж") и *паланка* със значение "оградено с дървета и камъни малко военно укритие". Пасажът, в който е употребена последната, обаче съдържа заповедта на крал Владислав Ягело към кръстоносците: "...Да обсадите тази паланка и да я превземете!"⁴⁹ Отнася се до Варна и едва ли смисълът покрива прякото значение на думата в унгарски език, а по-скоро става дума за малка крепост – нюанс в значението, който не е доловен от османския автор и отново навежда на мисълта за ползване на чужд източник.

Дотук в опита да се очертае тематичният обхват на чуждата лексика в Газаватнаме и да се проследи контекстът и нюансите в нейната употреба, съзнателно не бе обърнато внимание на формата на нейното представяне.

Защото заслужава специално акцентирание впечатляващата и максимална точност, с която османският автор е съумял да предаде с възможностите и спецификата на арабското писмо чуждите за него думи и да избегне дори най-характерните отклонения и изопачения. А това е твърде учудващо, като се има предвид, че в своя текст той е допуснал груби граматични грешки, проявил е несигурност в правописа на чисто турски думи и форми. Налага се изводът, че вмъквайки чуждата лексика в своя ръкопис, анонимният автор е имал писмен образец, от който да се ръководи и който в никакъв случай не е бил османски.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Inalcık, H.** Yeni bulunmuş bir Gazavat-i Sultan Murad. – In: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt VII, Sayı 2, sayfa 481–495.

² **Idem.** Fatih Devri üzerinde Tetkikler ve Vesikalar. Ankara, 1954.

³ **Татарлъ, И.** Писание за верските битки на султан Мурад бин Мехмед хан. – В: Варна 1444. Сборник от изследвания и документи в чест на 525-та годишнина от битката край гр. Варна. С., 1969, 372–385; **Цветкова, Б.** Обзор на основните османски източници от XV в. за походите на Владислав Варненчик и Ян Хунияди през 1443 – 1444 г. Пак там, 168–193. Същата използва съдържащата се в публикувания фрагмент информация като изворова база за своето изследване върху Варненската битка. Вж. **Цветкова, Б.** Паметна битка на народите. Варна, 1969.

⁴ **Inalcık, H., M. Oğuz.** Gazavat-i sultan Murad b. Mehemmed han. Izladi ve Varna Savaşları (1443 – 1444) üzerinde Anonim Gazavatname. Ankara, 1978.

⁵ Писание за верските битки на султан Мурад, син на Мехмед хан. Превод от османотурски език, студия и коментар М. Калицин. С., 1992.

⁶ Тъй като съчинението предстои да бъде многократно цитирано, понататък ще бъде отбелязвано само като Газаватнаме. Терминът показва специфичния жанр на този наратив (възхвалява на особено важна победа на османското оръжие срещу иноверни земи и народи) и за първи път е употребен от Ахмедиа в епическата му поема *Искендернаме*. – Вж. **Inalcık, H., M. Oğuz.** Gazavat-i..., s. VIII.

⁷ Вж. **Мехмед Нешри.** Огледало на света. История на Османския двор. Съставителство и превод от османотурски език М. Калицин. С., 1984.

⁸ **Менгес, К. Г.** Восточные элементы в “Слове о полку Игореве”. Ленинград, 1979, с. 50, 165.

⁹ **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка. Т. II. Москва, 1967; Български Етимологичен речник. Т. II. С., 1979.

¹⁰ **Менгес, К. Г.** Цит. съч, с. 50.

¹¹ **Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük,** 1968.

¹² Büyük Lügat ve Ansiklopedi, yedinci cilt, İstanbul, 1972; **Eyuboğlu, I. Z.** Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, 1999.

¹³ **Inalcık, H., M. Oğuz.** Gazavat-i..., s. 1, 3, 7, 8, 10, 11, 16, 19, 21, 23, 26, 27, 29, 30, 32, 34, 35, 40, 41, 44–46, 48, 53–55, 61–67, 70, 71. (Тук и навсякъде по-долу се посочват страници на транскрибирания, а не на оригиналния османски текст).

¹⁴ *Ibidem*, s. 19.

¹⁵ *Ibidem*, s. 2–4, 6, 7, 12, 33, 34, 36–40, 42, 47, 48, 49, 54, 60.

¹⁶ *Ibidem*, s. 21, 27, 32, 33.

¹⁷ За различните мнения и литература по въпроса вж. по-подробно **Койчева, Е.** Титлата жупан и въпросите на българската държавност. – В: България 1300. Т. 2. Институции и държавна традиция. С., 1982, 215–224.

¹⁸ Пак там, с. 215.

¹⁹ Пак там, 221–222.

²⁰ **Inalcık, H., M. Oğuz.** Gazavat-i..., s. 8–11, 13–17, 19–24, 26–30, 34, 35, 40, 45, 46, 53, 55, 59, 61–64.

²¹ *Ibidem*, s. 11.

²² *Ibidem*, s. 61.

²³ *Ibidem*, s. 59, 61, 62.

²⁴ *Ibidem*, s. 62.

²⁵ *Ibidem*, s. 59, 61, 62.

²⁶ *Ibidem*, s. 27.

²⁷ Вж. Български тълковен речник. С., 1993; Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С., 1974.

²⁸ Вж. например **Мехмед Нешри**. Цит. съч., с. 100, 254, 256, 257, 258, 280.

²⁹ Вж. Български етимологически речник. Т. I. С. 1971, с. 30.

³⁰ В изданията от Турското историческо дружество речник на думите, намерили място в писмените паметници от XIII в. насам, се споменава дълъг списък на автори, които я употребяват с посоченото значение. – Вж. *Tağama sözlüğü*, I, Ankara, 1963, s. 396. Със същия смисъл я намираме и в речника на Н. Геров. – Вж. **Геров, Н.** Речник на българския език. Фототипно издание. С., 1975. Част първа, с. 24.

³¹ Авторът на етимологичния речник на тюркските езици не се е спрял на думата *бан*, тъй като тя няма съответствия в другите тюркски езици (вж. **Севортян, Э. В.** Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 1978). Най-вероятно той е приел тезата на Йоханес Бенцинг, че езикът на хуните, езикът на дунавските и на волжските българи (прабългари) съставят отделен клон на алтайските езици успоредно с тюркския (вж. **Benzing, J.** Das Hunische, Donaubulgarische und Wolga-bulgarische (Sprachreste). *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Tomus primus. Wiesbaden, 1959, S. 685–694).

³² Например при споменаване на военачалника в кръстоносната войска Томаш бан жупан (може би хърватският бан Франко Талоци). – Вж. **Inalcık, H., M. Oğuz.** *Gazavat-i...*, s. 49, 51, 62, 63.

³³ **Inalcık, H. M. Oğuz.** Gazavat-i..., s. 8.

³⁴ Ibidem, s. 27.

³⁵ Ibidem, s. 59, 61, 62.

³⁶ Ibidem, s. 18, 27.

³⁷ Ibidem, s. 3.

³⁸ Ibidem, s. 19.

³⁹ **Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük,** İstanbul, 1968.

⁴⁰ **Inalcık, H., M. Oğuz.** Gazavat-i..., s. 8, 27.

⁴¹ Nouveau petit Larousse illustre. Paris.

⁴² **Inalcık, H., M. Oğuz.** Gazavat-i..., s. 22.

⁴³ Ibidem, s. 11, 58, 59.

⁴⁴ Ibidem, s. 2, 3, 7, 8, 16, 40, 60.

⁴⁵ За по-пълна библиография по въпроса вж. **Цветкова, Б.** Паметна битка на народите. Варна, 1969.

⁴⁶ **Inalcık, H., M. Oğuz.** Gazavat-i..., s. 17.

⁴⁷ Ibidem, s. 2, 8.

⁴⁸ Ibidem, s. 21.

⁴⁹ Ibidem, s. 55.

TERMS FROM WESTERN-EUROPEAN AND BALKAN LANGUAGES USED IN AN ANONYMOUS MANUSCRIPT OF 15TH CENTURY

SUMMARY

This article discusses problems concerning the usage of terms from West-European and Balkan languages in the Ottoman anonymous source of 15th c. "Gazavat-i sultan Murad bin Mehmed han". On the basis of an elaborate analysis of foreign titles and names of rulers, military leaders, aristocrats and Christian clerics the author expresses the opinion that sources of non-Muslim and non-Ottoman origin have been used by the anonymous writer.

Special attention has been paid to the etymology and the specific usage in the text of titles as: *kral* (king), *zhoupan* (governor of a province), *ban* (governor), *despot*, *kapudan* (captain of a ship), *hersek* (duke), etc. Terms referring to the clergy – *papa*, *papas* (the Pope), *piscopus* (bishop), *mitropolit* (metropolitan bishop), *vladika* (bishop), the combination of words "yanyak *kirisgyan*" (Christian champion), as well as a thematic group of some military terms and names for military defences have been discussed too.

On the basis of the precise analysis of the thematically grouped foreign terms used in the Ottoman source the author comes to the conclusion that the anonymous writer probably had at his disposal a non-Ottoman written source as a model.